

УДК 328.18

С.В. ЖУКОВ

ПОЛІТИЧНА МОДЕРНІЗАЦІЯ У ВИМІРАХ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ**Жуков Сергій Вікторович** – здобувач кафедри політології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Висвітлюються проблеми політичної модернізації в пострадянських країнах. Визначаються варіанти розвитку подій у разі відмови від принципів правової держави в процесі «авторитарної» чи «етатистської» модернізації. Наслідки описуються у вигляді неопатримоніального режиму або соціально-економічно модернізованого, але політично нестабільного соціуму. Розкривається значущість принципів правової держави для процесів політичної модернізації.

Ключові слова: правова держава, політична модернізація, авторитарна модернізація, неопатримоніальний режим, агенти орієнтовані на пошук державної ренти.

Освещаются проблемы политической модернизации в постсоветских странах. Определяются варианты развития событий в случае отказа от принципов правового государства в процессе «авторитарной» или «этатистской» модернизации. Последствия описываются в виде неопатримониального режима или социально-экономически модернизированного, но политически нестабильного социума. Раскрывается значимость принципов правового государства для процессов политической модернизации.

Ключевые слова: правовое государство, политическая модернизация, авторитарная модернизация, неопатримониальный режим, агенты, ориентированные на поиск государственной ренты.

Author highlights the problems of political modernization in post-Soviet countries. Scenarios in case of failure of the rule of law in the process of “authoritarian” or “statist” modernization are defined. The consequences are described as neopatrimonial regime, or socio-economically upgraded, but politically unstable society. Article reveals the importance of rule of law for the process of political modernization.

Keywords: rule of law, political modernization, authoritarian modernization, neopatrimonial regime, agents targeted at finding the state rents.

© С.В. Жуков, 2012

Постановка проблеми. Теорія «модернізації» хоча й зазнає обґрунтованої критики з боку таких її опонентів, як І. Валлерстайн, проте все ж залишається головною соціальною теорією сьогодення. Поняття «модернізації» дотепер залишається найбільш універсальним щодо характеристики різноманітних спонтанних та цілеспрямованих суспільно-політичних змін. Праці К. Маркса, О. Конта, Г. Спенсера, Е. Дюркгейма, Ф. Тьонніса, М. Вебера і Т. Парсонса, які лежали в основі цієї теорії і були зорієнтовані на осмислення кардинальної зміни соціально-політичних цінностей суспільства, котрі передбачали вільне від державної регламентації утвердження різноманітних форм господарювання, на сьогоднішній день втратили свою практичну значущість. Особливо це стосується можливостей їх застосування для аналізу практики пострадянських країн. Широкомасштабні процеси, які почалися в 90-і роки ХХ ст. у посттоталітарних східноєвропейських та пострадянських країнах, отримали назву суспільно-політичної модернізації. Її відмінністю від модернізації, описаної в працях вищенаведених класиків, був раціональний, цілеспрямований та керований характер дій, які мали на меті досягнення стану Модерну з чітко визначеними параметрами та характеристиками. Вважалося, що внаслідок несприятливих обставин ці характеристики не стали природним наслідком розвитку суспільств, але можна надолужити втрачене шляхом «навздогінної модернізації». До числа цих характеристик відносили: створення ринкового господарства; розбудова демократич-

ної, соціальної держави; рух до громадянського суспільства; надання гарантій для реалізації особистого і колективного буття людини й суспільства тощо. Практика суспільно-політичної модернізації посттоталітарних східноєвропейських та пострадянських країн, у тому числі й України, засвідчила наявність модернізаційних «пасток», «провалів» і криз. Сама модернізація почала сприйматися як явище, що загрожує втратою традиційної культури, національної ідентичності. В підсумку це привело до скептичного ставлення до феномена модернізації, компрометації самої теорії. На нашу думку, однією з причин подібного результату стало прагнення оцінювати ситуацію в макропоняттях, які не дають можливості фіксувати мікротенденції, окремі зрушення на шляху модернізації, натомість знову й знову фіксують недосяжність визначених теорії ідеалів: вільного ринку, розвиненого громадянського суспільства, демократичної держави. Ми вважаємо за потрібне фокусувати увагу не на процесах модернізації чи суспільно-політичної модернізації в цілому, а на окремих її складових: політичній, економічній, соціальній модернізації, і в їх рамках визначити окремі інституційні чинники, які зможуть виконувати роль як показника ступеня успішності модернізаційних процесів, так і їх цілей та орієнтирів. Стосовно політичної модернізації українські дослідники виділяють різного роду інституційні чинники. Зокрема Максим Сидоренко в цій якості розглядає «політичні еліти» [1], а Олег Траверсе – «політичних лідерів» [2]. Проте еліти і лідери, як складові процесів політичної модерніза-

ції, це не ціль та орієнтир розвитку, а швидше його рушійна сила. Ми в рамках даної статті в якості складових інституційних чинників, які можуть бути також орієнтирами, хочемо розглянути «правову державу», точніше складові цього концепту. Тому метою даної статті буде визначення місця інститутів правової держави в процесах політичної модернізації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вже згадуваний Максим Сидоренко в статті «Роль політичних еліт України і Росії в модернізаційних процесах початку 1990-х років» [1] зазначає, що «успіх модернізації у будь-якій країні визначається безліччю факторів. Втім, серед усього їх спектра можна виокремити кілька основних, найбільш значимих. Це базовий рівень економічного розвитку, ступінь готовності суспільства до радикальних змін, здатність його не лише прийняти, а й активно підтримати реформи, специфіка геополітичного становища». Як бачимо, згадок про необхідність правової держави для політичної модернізації немає. Інший автор, Олег Траверсе, в статті «Політичне лідерство, національна еліта і практика модернізації суспільства» [2] визначає два напрямки суспільної модернізації, один з яких – формування внутрішніх засобів політичної діяльності: політичних інститутів, ідеології, політичної структури, системи, режиму тощо [2, с.27], принаймні неявно передбачає необхідність правової держави, хоча й не оголошує цього.

Інша українська дослідниця, Олена Новакова в статті «Авторитарна і демократична моделі політичної модернізації» [3] хоча й схиляється в сторону демократичної моделі, проте припускає можливість і авторитарної, для якої дуже сумнівним є рух до правової держави. Авторка зазначає, що демократизація політичної системи і є основним змістом її модернізації, яка має відбуватися за наступними орієнтирами: представницький характер державної влади; легітимність та законність, що включає підтвердження владних повноважень народом у вигляді рівних періодичних виборів, прийняття державних рішень за активною участю громадян та їх об'єднань; плюралізм і конкурентність; громадянські, політичні і соціальні права; усвідомлення і підтримка більшістю громадян демократичних правил і норм, почуття відповідальності та самоконтролю. Визнає вона і важливість правової держави, зазначаючи в якості одного з орієнтирів, що «правова система підтримує та гарантує демократичні інституції» [3].

Ще більш чітко на значущості правової держави наголошує Мохамед Жарраф у своїй дисертаційній роботі на тему «Модернізація політичної системи Марокко: напрямки, етапи і перспективи» [4]. Розвиток правової держави у нього становить один з чотирьох етапів процесу модернізації політичної системи в Марокко. Ним запропоновано наступну періодизацію цього процесу: I етап – конституційний; II – адміністративні реформи; III – розвиток правової держави; IV – завершення політичної модернізації. П'ятий етап замість змістовної характеристики носить темпоральну, оскільки чомусь охарактеризований як сучасний.

Повертаючись до визначених Оленою Новаковою авторитарної та демократичної моделей політичної модернізації, маємо зазначити, що значущість цієї дихотомії є більш чіткою та очевидною, якщо згадати про концепцію «множинних модернів» (multiple modernity), розроблену, зокрема, Ш. Айзенштадтом [5, с.1-29]. Її сутність полягає в твердженні, що різні носії модерну: економічні чи політичні інститути тощо утворюють різні поєднання в різних країнах. Тому варіативність процесу модернізації, за Айзенштадтом, є величезною. Тому можна припустити існування процесу модернізації, який не включає в себе, в якості складових, інститути правової держави. Наприклад, у більшості суспільств Далекого та Середнього Сходу, Африки, прийнята – як базова – модель територіальної держави і зразки розвитку національної держави. І еліти, що знаходяться при владі, і їхні опоненти визнають багато важливих сторін західного модерну. Однак при цьому вони за своїм вибором приймають і відкидають різні елементи заради власної вигоди. Тобто застосування зразків західних модернів незахідними спільнотами супроводжується постійним відбором, новою інтерпретацією і новими формулюваннями імпортованих ідей. Тому постає питання – чи може бути політична модернізація, в рамках якої відкинути чи переосмислити концепцію правової держави? Якими є рамки нової інтерпретації і нового формулювання інститутів правової держави?

Ерік Аллард у праці «Сумнівні переваги концепції модернізації» [6] зазначає наявність відмінностей у реакції на модернізацію навіть між північними та південними членами Європейського Союзу. Представники північних суспільств підкреслюють індивідуальність і державу як людські важливі й добрі соціальні сили, в той час як коріння так званої субсидіарності Півдня в локальних спільнотах, системі родинності й церкві. Проте відмінності виходять на перший план стосовно, наприклад, доступу до державних документів, а не інститутів правової держави.

Інший підхід демонструють російські дослідники процесів модернізації. Владимир Дінес та Александр Федотов у статті «Російська державність у контексті модернізації» [7] говорять, що в умовах Росії держава була не тільки владно-організуючою силою, але й особливою духовною сутністю. Тому вона завжди претендувала на роль виразника інтересів і потреб усього суспільства. Це дозволяє говорити про принципово іншу модель взаємовідносин особистості і держави, особистості й суспільства, ніж існуюча на Заході [7, с.11]. На відміну від Заходу, де держава виступає гарантом інтересів, передусім, особистості в її взаємовідносинах з суспільством, російська модель в якості основи сприймає спільноту, а не окрему особистість, опирається на соціоцентризм, передбачаючи тим самим, пріоритет інтересів суспільства, виразником яких виступає держава. В цьому, на думку авторів статті, проявляється колективізм росіян, для більшості яких він є цілком свідомим обмеженням індивідуальних прав в ім'я «спільної справи». З цього робиться висновок, що західні зразки державності,

навіть за умови трансплантації, досить важко інституціоналізуються в Росії з її органічними соціокультурними і політичними традиціями [7, с.11].

До чого може привести політична модернізація, що не міститиме правової держави? Відповідь на це питання в статті «Політичне насильство в концепції модернізації С. Хантінгтона» [8], дає Сергій Нефьодов. З точки зору Хантінгтона причини політичного насильства полягають у невідповідності соціально-економічної і політичної модернізації. Коли темпи соціальної мобілізації і росту політичної активності населення високі, а темпи політичної організації і інституалізації низькі, то результатом стають політичне насильство і нестабільність [9, с.24-25].

Соціально-економічна модернізація – складний процес, який має багато аспектів: зростання освітнього рівня населення, економічне зростання, збільшення рівня соціальної мобільності і посилення ролі ЗМІ. Кожен з них містить у собі потенціал політичного насильства. Забезпечити соціально-економічну модернізацію можна і за відсутності правової держави в рамках авторитарних режимів чи режимів керованої демократії, як це доводить Борис Зворикін у статті «Етатистська модель соціальної модернізації: вплив політичних режимів і сучасний досвід реалізації» [10]. Для етатистської моделі притаманна орієнтація на «сильну державу», яка володіє наступними рисами: згуртована бюрократія незалежна від впливу середовища, «дирижизм» приватними інтересами економічних акторів в інтересах держави, координація дій між різними частинами адміністрацій і навіть гілками влади [10, с.22]. Як бачимо, одному з основоположних принципів правової держави – поділу гілок влади в рамках такої моделі практично немає місця. Пояснює це Хантінгтон тим, що жорсткий авторитарний політичний режим контролює порядок, який може забезпечити перехід до ринку, національну єдність і високоцентралізовані політичні інститути, здатні до проведення політики інновацій та поглинання політичної участі.

Проте вказані властивості, як свідчить практика останніх років, можна поставити під сумнів. Перехід до ринку та політика інновацій можуть бути ефективними лише в тому випадку, коли гарантованими є права власника. В протилежному випадку повернути до країни інвестиції та інноваційні технології неможливо, потенційних інвесторів відлякуватиме високий ризик. Доводиться розраховувати виключно на внутрішні ресурси, яких може виявитись недостатньо. Як зазначає Зворикін, «основними агентами соціальної трансформації при авторитарних режимах виступають, поряд з домінуючою правлячою партією, патрон-клієнтські мережі, силові групи тиску, впливові бізнес-асоціації і ТНК. Їх стійка консолідація потенційно дозволяє реалізовувати авторитарну етатистську модель соціальної модернізації в багатьох традиційних і перехідних суспільствах на ранніх стадіях соціальної модернізації та переходу до ринку» [10, с.23]. Консолідація цих агентів може мати результатом не модернізацію, а монополізацію їх становища і узурпацію ресурсів країн, і в підсумку – появу нео-

патримоніальної моделі, основними характеристиками якої в пострадянських умовах є:

- формування класу рентоорієнтованих (rent-seeking) політичних підприємців, які для досягнення своїх економічних цілей використовують політичні можливості злиття влади і власності;
- приватне - в тій чи іншій мірі - використання державно-адміністративних ресурсів, в першу чергу силової і фіскальної функції держави, які застосовуються головним чином для придушення політичного опору й усунення економічних конкурентів;
- ключова роль патрон-клієнтських відносин і зв'язків у структуруванні політико-економічного процесу, а також простору реальної політичної боротьби [11].

Зворикін визнає, що домінуюча правляча партія намагається координувати різні соціальні групи, існуючі в суспільстві, але сама перебуває в статусі політичного ресурсу патрон-клієнтських мереж або силових груп тиску. За рахунок такої консолідації влади та бізнесу останній отримує можливість забезпечити свій розвиток і зростання прибутків через отримання монопольного становища на ринку, через усунення конкурентів, що вестиме не до ринкової економіки, а до її прямої протилежності.

Одне слово, тих, кого Борис Зворикін вважає агентами соціальної трансформації, Олександр Фісун визначає в якості рушіїв неопатримоніалізму. До думки про те, що патрон-клієнтські мережі в пострадянських їх варіантах орієнтовані на отримання державної ренти схилиються і інші українські вчені, зокрема О. Сушко, О., Лісничук, І. Рейтерович тощо.

На противагу поглядам Хантінгтона, українські та ширше - пострадянські реалії доводять, що авторитарний режим і його складові: патрон-клієнтські мережі, силові групи тиску, впливові бізнес-асоціації і ТНК, хоча й контролюють порядок, який може забезпечити перехід до ринку, національну єдність і політику інновацій, проте цю потенційну можливість не використовують, натомість забезпечують відтворення неконкурентних структур, типових для поєднання «недосконалий ринок - слабка держава» і гасять стимули до інновацій, що надалі гальмує соціально-економічний розвиток. Централізація в економічному і політичному житті не обов'язково сприяє ринку, адже все залежить від горизонту бажань еліти, яка швидше за все, буде сприяти не економічному зростанню, а зміцненню та укоріненню подібних неконкурентних структур.

На думку Андрія Яковлева, причини цієї ситуації полягають у системах стимулів та мотивацій, притаманних представникам режиму [12]. Після розпаду Радянського Союзу у політичній сфері відсутність реальної контролі призвела до того, що крах режиму змогли успішно використовувати для власного просування представники молодшого покоління старих елітних груп – партійно-господарської номенклатури і наближених до влади вищих верств інтелігенції.

Укорінена в цих групах система стимулів та

мотивацій забезпечувала відтворення нових неконкурентних структур в економіці і в політиці і породжувала у представників еліти прагнення до ще більш масштабного вилучення ренти. Цьому сприяло усунення контрольно-репресивних механізмів, що обмежували подібні стратегії поведінки в рамках адміністративно-командної системи, а також відкрилися в процесі реформ можливості арбітражу між ринковим і регульованим секторами економіки [12].

Можливість систематичного вилучення ренти в рамках таких арбітражних операцій давала представникам еліти стимули до того, щоб зафіксувати і продовжити дану ситуацію, що породжувало феномен політики «часткових реформ», описаний Дж. Хелманом [13]. При цьому можливості подібного арбітражу в Росії та інших державах СНД були істотно ширші, ніж в інших країнах з перехідною економікою, оскільки тут великим був масштаб накопичених раніше структурних диспропорцій. Тим самим вище були потенційні виграші та потужнішими ставали стимули до утримання економіки і суспільства в пастці «часткових реформ».

Проте в результаті нова система в порівнянні зі старою виявилася ще більш неефективною. Так само, як і раніше, суспільство в значній мірі жило за рахунок ренти, але тепер надзвичайно непропорційним став її розподіл. Основний обсяг ренти почав концентруватися у руках дуже обмеженого кола осіб - при стагнації або зниженні життєвого рівня основної маси населення. Ця різко зросла несправедливість у розподілі доходів, на наш погляд, може пояснювати виникнення «політичної поляризації», про значущість якої пише Т. Фрай [14]. Зворикін визнає, що домінуюча правляча партія намагається координувати різні соціальні групи, існуючі в суспільстві, але її мобілізаційні можливості і рівень ідеологізації не є достатніми для підтримання політичного порядку в умовах «політичної поляризації», тобто несправедливості у розподілі доходів та зниженні життєвого рівня основної маси населення. Це ставить під сумнів можливість авторитарного режиму гарантувати національну єдність та здійснити поглинання політичної участі.

Висновки. Підбиваючи підсумки можемо зазначити, що соціально-економічна модернізація не

може бути завершеною без політичної модернізації. В умовах неопатримоналістського суспільства з неконкурентними економічним та політичним середовищами, діючи особи режиму, зайнявши домінуючі позиції, можуть отримувати політичну ренту зі свого «статусу» або частки на ринку, перекирвати доступ до ресурсів для потенційних конкурентів і блокувати реформи, що порушують існуючу рівновагу. Тоді про жодну модернізацію та політику інновацій не йдеться, і єдиним виходом з ситуації може бути впровадження принципів правової держави, які мають встановити розподіл влади і блокувати можливість окремих учасників ринку, через взаємодію з владою і за допомогою впливу на систему регулювання, штучно обмежувати доступ на ринок для нових гравців.

Якщо соціальна модернізація здійснюється, проте не супроводжується політичною, то це ставить під сумнів загальний успіх процесу. Протилежної точки зору дотримуються прихильники «етатистської» чи «авторитарної» модернізації. Заперечення їх аргументів дає нам практика реформування пострадянських країн. На першому етапі соціальної модернізації авторитарна держава дійсно може впоратися зі зростанням активності індивідів та груп, проте в подальшому це може стати суттєвою загрозою політичному порядку та стабільності.

Тому досягти повноцінної соціальної модернізації без політичної – неможливо, оскільки структурна диференціація та соціальна мобілізація впливають на системи цінностей суспільства, яка вступає у суперечність з існуючими політичними Зрештою, відсутність загальноприйнятих інституційних каналів для вираження інтересів в умовах зростаючої політичної активності призводить до того, що претензії на участь в управлінні суспільством виражаються за допомогою механізмів громадянського насильства, починається використання прямої дії в політиці, підсумком чого може стати революція, як крайній випадок вибухового зростання політичної активності. Створити і гарантувати діяльність інституційних каналів для вираження інтересів поза межами правової держави – неможливо. Тому доводиться визнати, що політична модернізація неможлива без становлення правової держави, навіть за умови успішного здійснення модернізації економічної та соціальної.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Сидоренко М. Роль політичних еліт України і Росії в модернізаційних процесах початку 1990-х років / Максим Сидоренко // Політичний менеджмент. – Спецвипуск. – 2006. – С.162-171.
2. Траверсе О. Політичне лідерство, національна еліта і практика модернізації суспільства / Олег Траверсе // Політичний менеджмент. - 2006. - № 1 (16). - С.27-36.
3. Новакова О. Авторитарна і демократична моделі політичної модернізації / Олена Новакова // Політичний менеджмент. (спецвипуск), 2006. – [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=61&c=1336>
4. Жарраф М. Модернізація політичної системи Марокко: напрямки, етапи і перспективи. - Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Мохамед Жарраф; Харк. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. — Х., 2004. — 20 с.
5. Eisenstadt S.N. Multiple Modernities / S.N. Eisenstadt // Daedalus. – 2000. – № 129. – Р.1-29.
6. Аллард Э. Сомнительные достоинства концепции модернизации / Эрик Аллард // Социс. - 2002. - №9 (221). - С.60-66.
7. Динес В. Российская государственность в контексте модернизации / Владимир Динес, Александр Федотов // Власть. – 2010. - №1. - С.9-14.
8. Нефедов С. Политическое насилие в концепции модернизации С. Хантингтона / Сергей Нефедов // Власть. - 2010. - № 2. - С. 15-18.
9. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / С. Хантингтон. – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – 480 с.
10. Зворыкин Б. Этанетическая модель социальной модернизации: влияние политических режимов и современный опыт реализации / Борис Зворыкин // Власть. – 2009. - №3. - С.21-24.

11. Фисун А. Постсоветские неопатримониальные режимы: генезис, особенности, типология / Александр Фисун // Отечественные записки. - 2007. - №6. - С. 8 – 28.
12. Яковлев А.А. Взаимодействие групп интересов и их влияние на экономические реформы в современной России / Андрей Яковлев // Мир России. – 2003. – №4. – С. 44-88.
13. Hellman J.S. Winners take all: The Politics of Partial Reform in Postcommunist Transitions / Joel S. Hellman // World Politics - № 50 (January 1998). - P.203-234.
14. Frye T. The Perils of Polarization. Economic Performance in the Postcommunist World / Timothy Frye // World Politics. - 54 (April 2002). – P.308-337.